

בֶּרַח אוֹ הַסֵּגֶר כְּבֵבִית פֶּלֶא: הַמְגִּיפָה בַּאִיטָלִיָּה

במאה ה-17

מגפת דבר שפשטה בצפון איטליה במאה ה-17 הפילה חללים רבים בקהילות היהודיות. חיבור מאת מנהיג הקהילה בפאדובה מתאר את ההתמודדות האמונית והמדעית עם המאורעות הקשים

(כ' בניסן ה'תש"ף 00:55 14/04/2020) מאת ד"ר יהושע גרנט

שתף בפייסבוק

שתף בטוויטר

WhatsApp - שתף ב

שתף בדוא"ל

בתחילת העשור הרביעי למאה השבע עשרה היכתה מגפת דבר עזה בצפון איטליה וקיפחה את חייהם של המונים, בהם רבים מתושביהן של ערים כוונציה, מנטובה ופדובה, נוצרים ויהודים כאחד. כמה יצירות עבריות נתחברו בידי מי שהיו עדים לאימי הימים ההם, ומהן ראויה לציון מיוחד הכרוניקה "עולם הפוך" לרבי אברהם קטלאנו איש פדובה, רופא ומלומד שנמנה עם מנהיגי הקהילה בתקופת המגפה. את החיבור הזה, שנשתמר בכמה העתקות, פרסם ההיסטוריון היהודי-אנגלי בצלאל (ססיל) רות לפני כשבעים וארבע שנים. "ב'קבץ על יד", כתב העת הותיק והיוקרתי של חברת מקיצי נרדמים, המוקדש ל"דברים שבכתב היוצאים לאור בפעם הראשונה

עולם הפוך" מצייר תמונה מרתקת ורבת פנים של התמודדות קהילה יהודית באיטליה של העת החדשה המוקדמת עם משבר רדיקלי-המזעזע והופך סדרי עולם. רב עניין הוא השילוב בין אמונתו הדתית העמוקה של המחבר לבין דבקו העקבית בחשיבה מדעית מבוססת ניסיון אמפירי. בתחילת החיבור מוצגת המגפה כעונש מיד הא-ל, פועל יוצא של זעמו הקטלני העלול להתפרץ לפתע ("כי זה אלקים אלקינו יבער כמעט אפו ואין מידו מציל"). הנצחת מוראותיה בכתב אמורה לעורר אפוא את קוראי החיבור לתקן את דרכיהם. "ולשוב ממעשיהם הרעים: "והחי יתן אל לבו, לכלה פשע ולהתם חטאה, פן תדבקנו הרעה ובחטאתו ימות

בית הכנסת בפאדובה, איטליה

ואולם, בעיקרו של דבר נתפסת כאן המגפה כביטוי להפכפכותה של המציאות הטבעית, לכך ש"עת ופגע יקרה בעולם הנהגות": תופעת טבע מסוכנת שיש להתמודד עימה על פי התבונה והניסיון המצטבר ולפעול כמיטב היכולת על מנת להיחלץ ממנה "בדרך טבע". מצד זה, מטרת החיבור היא להורות לדורות הבאים "לא בלבד את כל אשר נעשה, כי גם את אשר היה ראוי להיעשות להינצל מצרה ("זו", ובכלל זה הפקת לקחים אף מן המחדלים והטעויות ("ויתחכמו אחרים בהוללות זולתם)).

סכנת ההדבקה

באבחנות קליניות ואפידמיולוגיות שונות הפזורות בכרוניקה, ניכרת היטב עינו החדה והביקורתית של רופא המצוי בקו החזית של המאבק בחולי. לדוגמה, קטלאנו נוכח כי התרופות הנהוגות כלל לא הועילו למי שביקשו להיעזר בהן בעת המגפה, ולפיכך נמנע מלהזכירן בחיבורו אף שהיה אמון עליהן ובקיא בהן היטב ("גם כי נתעטרתי בכתר הרפואה ואדע מה בפי הרופאים בדבר הזה"): "ואנוכי הרואה, רבים אשר זה דרכם כל הימים, וימותו בנפש מרה, ורבים אשר לא לקחו מאומה, לא הוכו, או הוכו ונתרפאו, והנגע לא "הבחין בין אלו לאלו".

פעולות מסוימות שנקטו מקצת בני הקהילה על מנת להגן על עצמם אף עלולות היו להשפיע לרעה, לדעתו. כך היו מי שהקפידו לשאת אתרוג על פניהם, כעין מסכה או מטהר אוויר בנוסח הימים ההם ("תמיד האתרוג תחת אפם לעכב האדים הצואים"), אך קטלאנו הסתייג מכך: "אמרתי בלבי גם זה הבל, ומי יודע אם הריח הטוב ההוא, המעורר שאיפת האויר, גורם היכנס האדים ההם בנחיריים". לעומת זאת שבה ומודגשת בדבריו חשיבותו של מה שבימינו אלה מכונה "בידוד" ו"ריחוק חברתי": "אל ישבו שנים יחדיו, פן יינגף האחד את השני, ויזיק לרעהו".

בסכנות ההדבקה נוכח קטלאנו גם מניסיונו האישי המר. בביתו שירתה משרתת-אומנת שחלתה, ובעקבות זאת דאג להעבירה לחדר מבודד בעליית הגג: "ויבוא אביה לכלכל אותה ואסגר אני בביתי". משהחלימה, הפציר בו האב להשיב אותה לעבודתה בבית וטען כי לא לקתה במגפה ("ויישבע אביה בחי העולם כי לא נראה בה אות הַדָּבָר"). קטלאנו העדיף להמשיך את הבידוד למספר ימים נוספים, אך כיוון שנדרש "לפקח על עסק הַדָּבָר" בקהילה, נאות לבסוף להשיב אותה אל המרחב המשפחתי המשותף.

לאחר ימים אחדים חלתה בתו, הושמה בבידוד עם אותה משרתת והלכה לעולמה. במבט לאחור נתברר לו ש"חלי המשרתת חלי רע היה, כי אחרי רדתה מהעלייה קפצו עליה ילדותי, כאשר הורגלו": התרפקותן של בנותיו על האומנת האהובה ששבה אליהן היא שהביאה אפוא להידבקות הבת ולמותה במגפה. מאוחר יותר מתו עליו בת נוספת וכן אשתו שרה, שסעדה את הבת בחולייה.

גם בשירים מודגש הכורח בבידוד חברתי ובהקפדה על כללי "היגיינה לשם מניעת ההידבקות. קטלאנו האב, הרופא, נמנע מלציין תרופות כלשהן על שום ספקנותו בדבר תועלתן, אך דווקא בשירי קטלאנו הבן מודגשת נחיצותה של "רפואה לביית, כלומר "מחזקת הלב"

השתלשלות העניינים הנוראה מתוארת בענייניות כמעט יובשנית, כשכאבו של המחבר כמו נותר כבוש בין השיטין. בנקודה זו משולב ברצף הכרוניקה שיר מספד ארמי קצרצר שבו פונה אברהם קטלאנו אל שרה, רעייתו שהלכה לעולמה, ומביע את כמיהתו לשכון לצדה לנצח, כאברהם אבינו הנם בחיקה של שרה אמנו בקברם המשותף שבמערת המכפלה (על פי בבלי בבא בתרא נח, ע"א): "אצלי למיעל "לותך תדירא... כאברם דגאני בכנפי דשרה".

אפשר שנוכל לזהות כאן רמז למשאלת מוות סמויה, אולי בלתי מודעת, שהייתה במי שכילה את כל כוחותיו במאבק בחולי הקטלני, והנה נגבה ממנו המחיר הגבוה מכול. מכל מקום, שש עשרה מילות השיר הזה הן בבחינת מעט המחזיק את המרובה, חרך הצצה צר ונדיר אל נפשו הכאובה של המחבר, שבחיבורו כמעט אינו מתייחס לרגשותיו הכמוסים, מתוך שהוא נצמד לנקודת המבט של מי שעוסק בצורכי ציבור באמונה ומבקש להועיל גם לבני הדורות הבאים. אכן, לא בכדי תואר אברהם קטלאנו בשיר שנחקק על מצבת קברו כמי "ש"הוקם בְּמוֹ גִּבְרִין (=בין אנשים) לְרֵב חֹבֵל / לְשֹׁמֵר אֲנִי (=אוניית) עֲמוֹ בְּשׁוֹד וְשֹׁבֵר

כורח בבידוד

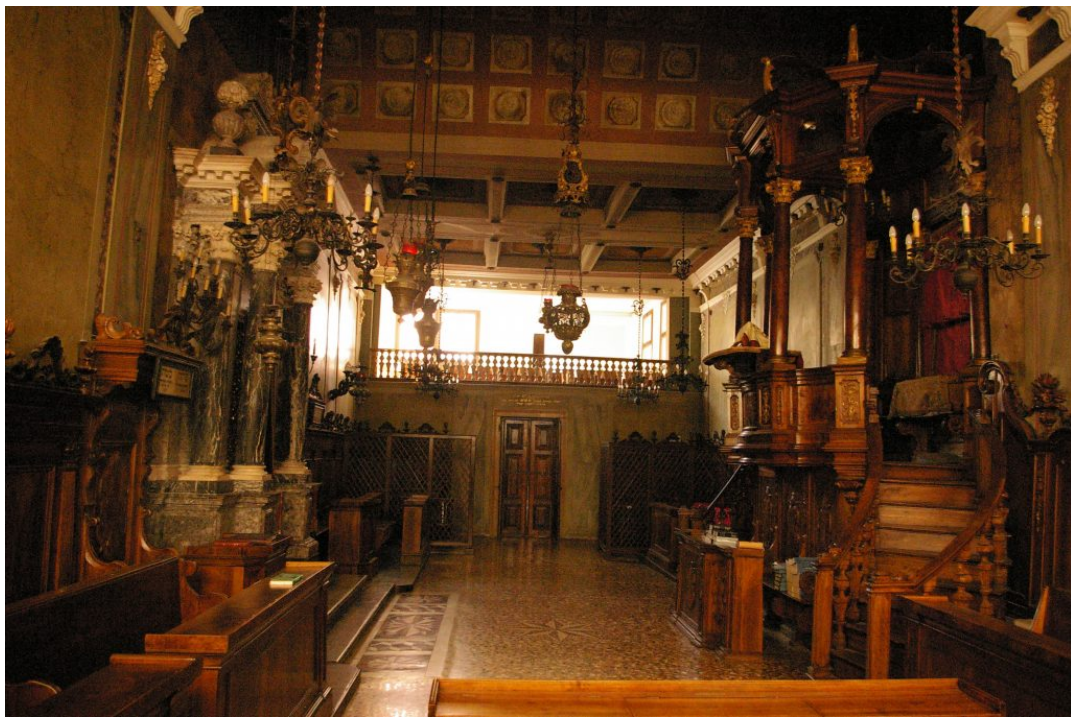
בדרך כלל תיאר אברהם קטלאנו את אימי המגפה שהייתה בקהילת פדובה, ובכלל זה אף בביתו שלו, בנימה אנליטית ומאופקת, מפרספקטיבה של רופא ומנהיג ציבור המבקש לתעד ולבחון במבט לאחור את מהלך המאורעות, "דברים כהווייתם". אך בנקודות מפתח: אחדות בחיבורו באה לידי ביטוי סערת הנפש שעוררו בו המאורעות

ויהי בעלות להביהדבר ותהום כל חצר הגיטו, וכי נפל למשכב איש, או נודע כי הוכה, ורעיו נדדו ממנו, וקרוביו מרחוק עמדו, ויאחזמו מגור מסביב, והמוכה עצור ועזוב, מתעצב אל לבו, כי ראה כי יבוא יומו, אוי לעיניים שכך רואות... ויהי בשומעי את פעמון העגלה מקשקש, ואשא עיני ואראה הבריאים המובאים על העגלה, בוכים למשפחותיהם, והמוכים אשר אין רוח בם כשה לטבח יובלו, נכמרו רחמי אליהם ותקצר נפשי

קטעים אלה מתעלים לכדי פרוזה אמנותית עזת מבע בנוסח מעין מקראי, ובדין ציין רות כי "אי אפשר לאמר שבזמן כתיבת החיבור הזה "היתה העברית לשון מתה".

על חיותה של העברית כלשון ספרות באותה עת מעיד אף צרור שירים בתבנית האוקטבה שחיבר משה קטלאנו, בנו של אברהם, כאשר הסמוך לפאדובה בעת המגפה, ואביו צירפם כמין נספח ל"עולם הפוך". בניגוד לכרוניקה, השירים אינם (Corte) שהה בכפר קורטה מתעדים את פרטי המאורעות, אלא מנסחים דרכי התמודדות עם הסיטואציה המשברית, תוך הטעמת ההכרח בפעולה מהירה, שהרי כל ("!השתהות עלולה לגבות מחיר כבד בהמשך") ("וְאִם בְּשֹׁחַר לֹא תִפְתַּח עֵינַיִם / תִּמְשָׁשׁ בְּאַפְלָה בְּצִהָרִים

גם בשירים מודגש הכורח בבידוד חברתי ובהקפדה על כללי היגיינה לשם מניעת ההידבקות. קטלאנו האב, הרופא, נמנע כזכור מלציין תרופות כלשהן על שום ספקנותו בדבר תועלתן, אך דווקא בשירי קטלאנו הבן מודגשת נחיצותה של "רפואה לביית, כלומר מחזקת הלב" (כלשונו של חיבור רפואי המיוחס לרמב"ם): תזונה מתאימה ("מֵאֲכָל לִבִּי תִתֶּן אֶכְלֶךָ") ואף עיסוי החזה ב"מְשִׁיחָה לִבִּיית". את ההמלצות הללו לחיזוק הלב (במובנו הגופני) סמך המשורר בכוונת מכוון אל הקריאה לכוון את הלב (במובנו הרוחני) בתפילה (ובתשובה כלפי שמיא: "וּלְגִיד בּוֹחֵן פְּלִיט וְקָרֵב (=לפני האֵל) / יְהִי לְפָנֶיךָ אֵף לֹא בְּגִדָּךְ קְרוֹעַ" (על פי יואל ב, יג

בית הכנסת בפאדובה, איטליה

בדומה ל"עולם הפוך", גם בשירי קטלאנו הבן שלובות גישה מדעית מפוכחת ודבקות באמונה הדתית. מעניין במיוחד בהקשר זה הוא אחד משיריו המתפלמס ישירות עם הנמנעים מלנקוט את אמצעי הזהירות הרפואיים הנדרשים בזמן המגפה: מי שבוטח שהאֵל יושיעו בכל מקרה ("יאמר אֱלֹהִים לִי מִגֵּן וְסִתֵּר"), גם "אֵם בְּעֵד נִפְשׁוֹ אָדָם אֵין", כלומר מבלי שיפעל כנצרך על מנת להגן על עצמו. האדם הפועל כך מתואר כמי שנוהג "מִבְּלִי סֶדֶר / וּבְלִי הֶשְׁפֵּל, כְּמוֹ שְׂפֹר מִיָּין", וסופו יהיה רע וזר: "הָלֹא עֵין רוֹאָה, אֲזַן שׁוֹמֵעַת / כִּי יֵאבֵד כְּטִפֹּשׁ נִבְעֵר מִדַּעַת". השיבוץ מלשון המשנה (אבות ב, א: "דע מה למעלה ממך, עין רואה ואוזן שומעת וכל מעשיך בספר נכתבים") ניתן להתפרש כרומז לכך שהאֵל עצמו מעניש את הנמנעים מלהישמר לנפשותיהם באורה תבוני; אך אולי אין כאן אלא קריאה להסתמך על השכל הישר ועל חוכמת הניסיון, שאמיתן ברורה לעינו הרואה ולאוזנו השומעת של כל בר דעת.

תחושת בהלה וטלטלה

את החרדה שעוררה המגפה בעירו מתאר קטלאנו האב כך: "אז נבהלו עיר ויושבי פאדובה, נמוגו כל בני עמנו ויאמרו כולנו מתים", תוך שימוש בלשונה של שירת הים המקראית: "אֲזַן נִבְהָלוּ אֱלֹפִי אָדָם, אֵילִי מוֹאֵב יִאֲחַזְמוּ רֵעַד, נִמְגֹו כָל יִשְׂרָאֵל כְּנָעַן, תִּפֹּל עֲלֵיהֶם אֵימָתָה וְנִפְחַד" (שמות טו, טו-טז). לשונם של פסוקים אלה משמשת גם את קטלאנו הבן, בשיר הקורא להקפדה על חובת הבידוד: "כְּנִי בִיתְךָ תִּבְדִּיל וְתִתְחַדֵּל וְעַד ... כִּי אִם לֹא תִתְחַדֵּל וְרֵעַד / תִּפֹּל עֲלֵיהֶם אֵימָתָה וְנִפְחַד". כאן מציין הרעד שבפסוק את הצמרמורת האוחזת במי שחום גופו יעלה – ובעקבותיה יחרדו כל מי שנמצאו במחיצתו, שמא גם בהם יכה החולי.

נקיטתם של תיאורי בהלת אויבי ישראל בעת יציאת מצרים מחדדת את המבוכה וחוסר האונים שמטילה המגפה בבני הקהילה ובבני הבית, את תחושת הטלטלה ושינוי הסדרים, בבחינת "עולם הפוך". כך גם בניסוחם מחדש, על דרך ההיפוך, של הפסוקים הידועים "הִנֵּה מָה טוֹב וּמָה נָעִים שְׁכַת אֲחִים גַּם יָחִיד" (תהילים קלג, א), ו"לֹא טוֹב הָיִיתָ הָאָדָם לְבַדּוֹ" (בראשית ב, יח), שהרי בעת הזאת דווקא "הריחוק מבורך, ומן הקרבה יש להימנע: "יֵשֵׁב יְחִידִי אִישׁ, יִשְׁפִּיל לְדַעַת / כִּי לֹא טוֹב אֶזְ שְׁכַת אֲחִים גַּם יָחִיד".

בסדרת האוקטבות "על דבר הנגף" למשה קטלאנו מגויסת השירה העברית למאבק בהתערערתן של מסגרות החיים המוכרות בעת משבר ולחתיירה ליצירתן של סדר ומשמעות גם בנסיבות כאלה. לא רק בתוכני השירים כשלעצמם ניכרת כאן חתיירה זו, אלא גם מצד עיצובם התבניתי הסדור למשעי ובמחלצותיהם הרטוריות המלוטשות. לצד הנחיותיו ואזהרותיו הנמרצות, שסכנת המוות המרחפת ניכרת בהן בעליל ("בְּרַח אוֹ הִסָּר בְּכַבִּית כְּלֵא / פֶּן תָּמוּת אֶזְ וְתִסָּר בְּקֶבֶר!"), מקפיד קטלאנו הבן לנסוך בנמעני שיריו את התקווה,

הנחוצה כל כך, שיוכלו לצלוח בשלום את הזמנים הקשים, אם אך ישכילו להישמר מן הסכנות ולהיערך כנדרש – ובד בבד לדבוק "באמונתם: "הַבְּדִלוּ אֶם כֵּן וְאַל תִּירָאוּ / וְעֵינֵיכֶם לִשְׁמַיִם תִּשְׁאוּ

שלוש אוקטבות "על דבר הנגף" למשה קטאלנו

כל אחד משישה עשר השירים "על דבר הנגף" למשה קטאלנו מעוצב בתבנית האוקטבה, שישה טורים הנחרזים לסירוגין באותם שני חרוזים, ולאחריהם צמד טורים חותם בעל חריזה עצמאית. כפי שציין דן פגיס, "בשיר קצר, אשר כולו אוקטבה אחת, מציגה השישייה מצב, בעייה או הנחה, והצמד המסיים מביא תפנית, פתרון או מסקנה; בגלל קיצורו של הצמד נשמע הסיום מחודד מאוד, בדומה לצמד המסיים בסונט שייקספירי". השירים שקולים בשיטה ההברתית הפונטית: אחת עשרה הברות לטור הכוללות גם שוואים נעים ולא רק תנועות מלאות. שלושת השירים הראשונים נדפסו לראשונה ב"מבחר השירה העברית באיטליה" לחיים שירמן (הוצאת שוקן, ברלין תרצ"ד) וכלל שירי הסדרה נדפסו בלא ניקוד וחילופי נוסח כנספח ל"עולם הפוך" מאת אברהם קטאלנו במהדורת בצלאל רות. שלושת השירים דלהלן נדפסים כאן לראשונה בניקוד ובנוסח מבורר ומתוקן על פי כתבי היד הנגישים במקוון.

בני ביתך תבדיל

בְּנֵי בֵּיתְךָ תִּבְדִּיל וְתִחְדָּל וְעַד

כִּי זֹאת דְּבַר אֶמֶת, מִבְּלִי פֶחַד

יֵשֶׁב יְחִידִי אִישׁ, יִשְׁכֵּיל לְדַעַת

כִּי לֹא טוֹב אֶז שֶׁבֶת אֲחִים גַּם יָחַד

כִּי אִם לְאַחַד יֵאָחֶזֶהוּ רֶעֶד

תִּפֹּל עֲלֵיהֶם אֵימָתָה וּפֶחַד

הַבְּדִלוּ אֶם כֵּן, וְאַל תִּירָאוּ

וְעֵינֵיכֶם לִשְׁמַיִם תִּשְׁאוּ

אמת כי אין נסתר

אֶמֶת כִּי אֵין נִסְתָּר מִנֶּגֶד עֵין

יֹשֵׁב בְּסִתָּר וְרוֹאֶה כָּל סִתָּר

אֲכֹן אִם בְּעֵד נִפְשׁוֹ אָדָם אֵין

וְיִתְפּוֹץ לְמוֹת שָׁם מִבְּלִי סִדָּר